

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 16:2 (2011), SS.171-197.

HARİCİLERİN HORASAN MAVERAÜNNEHİR BÖLGESİNE GEÇİŞ SÜRECİ*

Transition Process of Kharijites to the Khorasan and Transoxiania

Dr. Ahmet YÖNEM
Milli Eğitim Bakanlığı
e-posta: yonemahmet@hotmail.com

Öz: İslam Mezhepleri Tarihi genel olarak değerlendirildiğinde Haricilerin müdahil olduğu olayların beklenilenin aksi yönde tesirler gösterdiği görülür. Fakat onların ortaya attığı fikirler ile kısa bir zaman diliminde göstermiş oldukları faaliyetler, İslam düşünce tarihinde köklü fikirlerin gelişmesine sebep olmuştur.

Hariciler, Horasan-Maveraünnehir bölgesine geçiş sürecinde çeşitli faaliyet göstermişlerdir. Bu faaliyetler, daha erken dönemde sona ermesi muhtemel olan Haricî hareketin bir süre daha devam etmesini sağlamıştır. Hariciler ilk olarak 38/658 yılındaki Nehrevan savaşında yenilgiye uğradıktan sonra doğuya kaçarak önce İran'ın bazı bölgelerine, daha sonra Horasan'a kadar ilerleyip faaliyet alanını genişlettiler. Bölgede Haricilerin varlığı Nafi b. el-Ezrak'ın Basra'yı terk ederek beraberindeki kalabalık bir grupla Ehvaz'a çekilmesiyle başlamıştır.

Katarî b. el-Fücâe ile Taberistan'ı ele geçiren Hariciler daha sonra Kirman'ın belli bölgelerinde hâkimiyet kurdular. Bölgedeki en önemli Haricî faaliyetlerinden biri de Atiyye b. el-Esved'in 72/791 yılından sonra Kirman'ı ele geçirip burada kendi adına para bastırmasıdır. Hicri III. asrın ortalarından itibaren bölgede önemli bir Haricî varlığından söz edilemez.

Anahtar kelimeler: Hariciler, Horasan, Kirman, Maveraünnehr, Mezhepler Tarihi

---

* Bu Makale, Ahmet Yösem tarafından Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda (İslam Mezhepleri Tarihi) hazırlanan "Horasan-Maveraünnehir Bölgesinde Haricilik" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Abstract: When the history of Islamic sects is considered in general, it is observed that the events which Kharijites were involved in exhibit effects which are rather unexpected. Yet, the ideas that they put forward and the activities they performed in a short time caused the development of fundamental thoughts and ideas behind the history of Islamic thought.

While moving to Khorasan and Transaxonia territory, Kharijites got busy in various activities. These activities made the Khawarij movement continue for some more time, which was likely to come to an end earlier. Having been defeated for the first time in Nahrevan battle in 38/658, Kharijites withdrew eastwards to some areas in Iran. Then, they moved to Horasan and expanded their-activity range.

After invading Tabaristan with Katarî b. al-Fujâe, The Kharijites ruled in some areas of Kirman. One of the most important Kharijites movements in that area was Atiyya b. al-Asvad's invasion of Kirman after 72/791 and his coining money on his own behalf. There is no considerable Khawarij movement as of the third/ninth century.

Keywords: Kharijites, Khorasan, Kirman, Transaxonia territory, Islamic sects.

Giriş

Haricîlik, Müslümanlar arasında en erken teşekkül eden bir fırka olması ve günümüzde de Haricî zihniyetine benzer çeşitli görüş ve davranışların bulunması itibariyle ek çok yönden araştırılması gereken, dini söylemleri ağır basan siyasi bir oluşumdur.¹ Haricî zihniyet, toplumsal arka planı bilinmeden ve iyi bir zihniyet analizi yapılmadan anlaşılabilir. Bu yüzden toplumdaki dini oluşumları doğru olarak anlayabilmek ve ortaya çıkabilecek yanlış anlamaları engelleyebilmek için, dini bilgilerin doğru, modern çağın gerçekleri ile örtüşen, insanları kendi inançlarına, başka insanlara ve yaşadıkları çağa yabancılaştırmayan, toplumun barış ve huzuruna katkı sağlayabilecek nitelikte olmalıdır.

Haricîlerin ilk temsilcileri ve liderleri gerçekte ayrıntılı bir şekilde tanınan şahsiyetlerden oluşmamaktadır. Bu bilgi eksikliğinin en önemli sebebi hareketin fikri temelde tartışılıp yayılmaktan ziyade, eylem ve fiili olaylarla adını duyurmasından kaynaklanmaktadır. Temel görüş ve kavramlarını kendi liderlerinin şekillendirdiği fakat bu hareketin yazarlarının eserleri bize ulaşmadığı için, Haricîleri kendi fikirlerine karşı olan yazarların eserlerinden öğreniyoruz. Bu durum onların tarafsız bir şekilde değerlendirme konusu edilmesini engellemektedir. Mezhepler tarihi alanında yeni bir metot olarak karşımıza çıkan diğer ilim dallarından da istifade etme yöntemi bizim işimizi kolaylaştırmıştır. Orta Asya'da yapılan kazılarda Haricîlere mensup bir şahıs olan Ateviyye tarafından Kirman darphanesinde

¹ İslam Dünyasındaki çağdaş Dini akımlardan bir kısmı karakteristik olarak bazı izleri taşımaktadır. Bk. Akyol Taha, *Haricîlik ve Şîa İslam'da Devrimciliğin Sosyolojik Kaynakları*, İstanbul 1988; Ahmet Celi, *Tekfir Ve Hicret Cemaati Örneği*, (Çev: Adnan Demircan), İstanbul 1997.

bastırılan paraların bulunmuş olması² İslam kültür tarihinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Haricîler çok değişik bölgelerde faaliyet göstermişlerdir. Bu yerlerden biri de, Horasan-Maveraünnehir bölgesidir.³ Buradaki faaliyetleri, daha erken dönemde sona ermesi muhtemel olan Haricî hareketin bir süre daha devam etmesini sağlamıştır. Biz bu makalede Haricilerin Horasan-Maveraünnehir bölgesine geçiş süreci ve buradaki faaliyetlerini söz konusu edeceğiz. Haricîliğin doğuşu ve Emeviler dönemindeki faaliyetlerini anlatan bağımsız çalışmalar yapılmış olmakla birlikte Horasan-Maveraünnehir bölgesindeki durum müstakil bir inceleme konusu yapılmamış veya çalışılmamıştır. Bu bölge Türklerin yoğun olarak yaşadığı yer olması nedeniyle günümüz orta Asya Türk Cumhuriyetlerini anlama ve Türklerin dini anlayışlarının temelleri açısından oldukça önemlidir. Türklerin İslamlaşma sürecinin daha iyi bir şekilde anlaşılması da ancak bu tür çalışmalarla mümkündür.

HARİCİ KAVRAMI VE HORASAN-MAVERAÜNNEHİR BÖLGESİ HARİCİLERİ

a- Haricî Kavramı

Mezhepler Tarihinin kaynak eserlerinde Haricîlik konusunda isimlendirme sıkıntısı çekilmiş bu sorun ilk dönem için “Muhakkimetü'l-Ûla” tabiri ile aşılmış görünmektedir. Haricîlerin yapmış oldukları faaliyetler sonucu onların toplum tarafından isimlendirilmeleri de sorun olmuştur. Haricî, "çıkılmak, itaatten ayrılıp isyan etmek" anlamındaki hurûc kökünden, "ayrılan, isyan eden" anlamında hâricun kelimesine nispet ekinin eklenmesiyle meydana gelmiş bir terim olup topluluk ismi için “Hâriciye” ve “Havâric” şeklinde kullanılır. Fırkanın adı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. İsyân ettikleri yöneticiler ile fırkanın muhalifleri onu “insanlardan, dinden, haktan veya Hz. Ali'den uzaklaşan ve yönetime karşı ayaklanarak cemaatten çıkanlar” anlamında kullanmışlardır. Şehristânî'ye göre, toplumun görüş birliği ile aralarından seçtiği ve hak'tan ayrılmayan imama karşı ayaklanan her insan ‘hâricî’ ismiyle anılır.⁴ Ona göre söz

² C. Miles Gorge, *The World of Islam Studies in Honour of Philip K. Hitti*, Newyork, 1960.

³ Bkz. Farhad Daftary, *Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Maveraünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler*, çev: Mehmet Atalan, Kelam Araştırmaları 4:2 (2006) s.139-158; Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s 156.

⁴ Eş-Şehristani, Ebu'l-Feth b. 'Abdu'l-Kerim b. Ebi Bekr Ahmed (548/1153), *El-Milel ve'n-Nihal*, Thk: Muhammed Kilani, I-II, I, 117, Beyrut 1395/1975; Ethem Ruhi Fiğlalı, *Haricîliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler*, AÜİFD, C XX, Ankara 1975; Julius Wellhausen, *İslamiyetin İlk Devirlerinde Dini Siyasi Muhalefet Partileri*, Çev: Fikret İşıltan, TTK, Ankara 1996, s 4-87; W. Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev: Ethem Ruhi Fiğlalı, İstanbul 1998, s. 20.

konusu ayaklanmanın veya baş kaldırmanın, ilk halifelere veya onları takip eden herhangi bir devirdeki imamlara karşı olmasında bir fark bulunmamaktadır. Yine rivayetlerde yer alan ve muhalifleri tarafından Haricîler hakkında kullanılan diğer bir isim de "dinden çıkmış" anlamında mârika'dır.

Kendileri ise Havâric ismini, "kâfirlerin arasından çıkararak Allah'a ve peygamberine hicret edenler"⁵ anlamındaki ayete dayanarak "Allah'a ve peygamberine hicret edenler" anlamında kullanmışlardır. Ayrıca "canlarını ve mallarını Allah'a satan" manasındaki ayete nispetle kendilerine ehl-i şurât demişlerdir.⁶ Sıffin'de kabul edilen hakemlere rıza göstermeyi reddetmelerinden dolayı Muhakkime; Hz. Ali'den ayrıldıktan sonra ilk toplandıkları yer olan Harûrâ'ya nispetle Harûriyye ve buradaki reisleri Abdullah b. Vehb er-Râsibî'ye nispetle de Vehbiyye adlarını almışlardır. Ancak zamanla bunlardan Harici ismi yaygın olarak kullanılmıştır ki biz de araştırmamızda bu isimlendirmeyi tercih etmekteyiz.

Bağdâdî, el-Ka'bi'nin *Makalat*'ında mezheplerin ayrılıklarına rağmen Havâric'i Ali, Osman, iki hakem, Cemel'e katılanlar (Ashabu'l-Cemel) ile iki hakemin hükmünü kabul eden herkesi büyük günah işleyenleri tekfir etme ve zalim imama karşı ayaklanmanın gerekliliği hususunda birleşenler olarak tarif ettiğini nakleder⁷. Eş'ari ise *Makalat*'ında Haricîleri tarif ederken aynı şartları belirttikten sonra bunlar içerisinde Haricî fırkalardan olan Necedât'ın kendi görüşlerine sahip olan kişilerden büyük günah işleyenleri tekfir etmedikleri fikrinden hareketle tanımın kapsamlı olması için büyük günah işleyenleri tekfir konusunu ayrı tutarak Haricîlerin ortak özelliği olarak saymamıştır.⁸

Hariciliğin doğuşunu Hz. Peygamberin ganimet taksimini beğenmeyen Hurkus b. Züheyr'e dayandıranlar olduğu gibi kaynakların çoğunluğunda ortaya çıkış süreci Sıffin savaşının sonlarında ortaya çıkan "tahkim" hakem seçme ve seçilen hakemlerin vereceği hükme razı olma olayı ile başlayan olayları hariciliğin başlangıç noktası kabul etmektedirler.⁹

b- Haricî Fırkaları

Haricîler hadislerin ve lafızların dış görünüşlerine/zahirlerine bakarak hüküm verdikleri için kendi aralarında durmadan ihtilaflara düşmüşler ve kendi aralarında çeşitli fırkalara ayrıldıkları gibi bu fırkalar da tâli kollara bölünmüşlerdir. İslâm mezhepleri tarihiyle ilgili kaynaklarda farklı

⁵ 4/en-Nisâ 100.

⁶ Mesela bk. 9/et-Tevbe suresi 111.

⁷ Bağdâdî, Abdulkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed (429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev. Ethem Ruhi Fıçlalı), Ankara 1991, s. 54.

⁸ Eş'ari, Ebu'l-Hasan 'Ali b. İsmâ'il (324/936), *Kitabu Makalati'l-İslamiyyin Ve İhtilafi'l-Musallin*, Thk: Hellmut Ritter, 3. Baskı, Weisbaden 1400/1980, s. 58.

⁹ Şehristani, *El-Milel ve'n-Nihal*, I, 117.

sınıflandırmalar görülmekle birlikte ana Haricî fırkaları Muhakkime, Nâfi' b. Ezrak'a nispet edilen Ezârika, Necde b. Âmir b. Abdullah b. Seyyar el-Hanefî liderliğinde ortaya çıkan Necedât, Kurucusu genellikle Ziyâd b. el-Asfar olarak kabul edilmekle birlikte, bazen Nu'mân b. Sufriye bazen Ubeyd el-Asfar, bazen de Abdallâh b. Saffâr olarak kabul edilen Sufriyye, Beyhesiyye, Acârîde, Seâlibe ve İbâziyye olup diğerleri bunlardan ayrılan alt gruplardır. Bunlardan Ezârika, Necedât ve Sufriyye gibi Harici fırkaları Abbasiler döneminde Irak, Horasan, Kirman, Sistan ve Kuzey Afrika'nın çeşitli bölgelerinde isyanlar çıkarsalar da Emeviler dönemindeki kadar başarılı olamamış ve zamanla etkilerini kaybetmişlerdir. Günümüze kadar varlığını sürdüren tek harici fırkası ise İbadiyye'dir. Bu gün Umman'da yoğun olarak varlığını sürdürmektedir.

I- HARİCİLERİN HORASAN MAVERAÜNNEHİR BÖLGESİNE GEÇİŞİNDEN ÖNCEKİ FAALİYETLERİ

Haricîlerin faaliyetleri incelenirken Müslümanların büyük çoğunluğu tarafından tasvip edilmedikleri halde taraftar bulmasının sebepleri üzerinde önemle durulması gerekmektedir. İslam inanç ve akidesi Kur'an'da açıklanmış ve Hazreti Peygamber döneminde tamamlanmıştır. Akide yönünden herhangi bir artmanın veya değişimin mümkün olamayacağı esası Haricîlik konusunu incelerken de dikkate alınması gereken en önemli husustur. Bu anlamda Haricîlerin tarih içinde özellikle iman konusu ile ilgili tartışmaları başlatan kişiler olmaları bunun yanında diğer mezheplerin teşekkül ve yayılmasında da görüşlerinin etkili olduğu görülmektedir. Haricîliğin Horasan-Maveraünnehir'de Emeviler ve Abbasiler döneminde hangi şehirlerde kimler tarafından hangi sebeplerden dolayı benimsendiğini ve İslam düşüncesine ne gibi müspet ya da menfi etkisinin bulunduğunu şahıslar üzerinde derinleşerek tarafsız bir şekilde ve ilmi usuller doğrultusunda ortaya koymak gerekmektedir.

Horasan-Maveraünnehir bölgesinde Haricîliğin ilk planda yaygın hale gelmesinin, bölgedeki otorite boşluğundan ve merkezi yönetime uzak oluşundan kaynaklandığı kanaatini taşımaktayız. Zira var olduğu sürece Haricîler takibata uğradıkça siyasi otoriteden uzak bölgelere çekilmişler ve faaliyetlerini oralarda sürdürmüşlerdir. Nitekim tıpkı diğer bölgelerde olduğu gibi Horasan-Maveraünnehir'de de isyanlarına devam etmişlerdir. Hatta Kirman darphanesini kullanarak belli dönemlerde o bölgeye hâkim olan gruplar adına para basıldığı dahi olmuştur.

Ethem Ruhi Fığlalı, Haricîliğin doğuşuyla ilgili olarak meselenin Tahkim olayına bağlamasını doğru bulup; ancak Haricîliğin insan zihinlerinde çabucak beliren bir fırka olmadığını, uzun zaman insanların zihinlerini meşgul eden birtakım olayların olduğunu belirtmektedir.¹⁰ Burada

¹⁰ Ethem Ruhi Fığlalı, Haricîliğin Doğuşu, *AÜİFD*, sy. XXIII, Ankara 1975, s. 243.

iki önemli noktaya dikkat çekilmektedir. Özellikle Abdullah b. Mes'ud ekolüne mensup Kûfeli Kurra'nın Hz. Osman dönemindeki birtakım istikrarsızlıkları, yeni fethedilen ülkelerdeki genel içtimai karışıklık karşısında mutlak adaletin süreceği, insanların siyasi çekişmelerden uzaklaşıp ilk dönemdeki İslam kardeşliği ve dürüstlüğü'nün gerçekleşeceği bir cemiyet anlayışına, otoriter adil bir nizam fikrine eğilim göstermeleri sebep olarak açıklanmıştır. İkinci olarak ridde olayları da, göstermiştir ki kabile asabiyeti Müslümanlar arasında hala mevcuttu. Bu iki sebep araştırıldığı zaman, gerçekten toplumda büyük sıkıntıların çıkmasına ve güç dengelerinin her an değişebileceğine işaretler vardır. Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına duyarsız kalanlar Müslümanlar kendi aralarında böylesine büyük sorunların çıkacağını tahmin edebilselerdi yaklaşımları daha farklı olabilirdi.

Bu arada Bağdâdî ve diğer kaynaklarda nakledilen bir olay dikkat çekici niteliktedir. Haricî mantığını anlamada bize yardımcı olabilecek bir hadiseyi nakletmektedirler.¹¹ Bir grup Haricî Nehrevan'a doğru giderken yolda kendilerini görünce kaçmaya başlayan bir adama rastladılar. Ve hemen etrafını çevirerek ona "Sen kimsin dediler. O da "Abdullah b. Eret'im" dedi. Ona "Bize babanın, Allah'ın Resulünden, senin de babandan işittiğin bir hadisi söyle dediler. Bunun üzerine Abdullah şunu söyledi: "Babamın şöyle dediğini işittim. Allah'ın Resulü buyurdu ki bir fitne kopacaktır. Bu sırada oturan ayakta durandan ayakta duran yürüyenden, yürüyen konuşandan daha iyidir. Öldürme imkânına sahip olan kimse sakın katil olmasın." Bunun üzerine Haricîlerden Mesma denen bir adam kılıcıyla onun üstüne atladı ve onu öldürdü. Kanı nehir suyunun üstünde dağılarak nehrin karşı kıyısına aktı. Sonra da onun köyde bulunan ve kapısında kendisini öldürdükleri evine girdiler. Çocuğu ile çocuğunun anası olan cariyesini de öldürdüler". Değişik kaynaklarda geçtiğine göre ise ondan babasından duyduğu bir hadis rivayet etmesini istedikten sonra Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali hakkındaki görüşlerini sordular. Onlar için olumlu fikirler söylediğini duyan Haricîler kendisini kesip, hamile karısının karnını yararak öldürdüler.

Savaş alanından hiçbir şekilde ayrılmayı düşünmeyen Haricîler savaşmak için çok istekliydiler. Hatta "er-revah, er-revahile'l-cenne" haydi Cennete! diye bağırıyorlardı.¹² Savaş çok kısa sürmüş, alandaki bütün Haricîler kılıçtan geçirilmişti. 9 safer 38/17 Temmuz 658 savaşta Abdullah b. Vehb, Şureyh b. Evfa ve Hurkus b. Züheyr de ölmüştü.¹³ Bu savaştan kurtulan Haricî sayısı çok azdı. Ancak şu unutulmamalıdır ki bütün Haricîler

¹¹ Mes'üdi, Ebu'l-Hasan'ali b. El-Huseyn b. 'Ali (346/957), *Murücu'z-Zeheb Ve Me'adinu'l-Cevher*, Nşr: Barbier De Meynard, Pavet De Courteille, I-IX, Paris 1861-1877, C II, 204; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 56.

¹² Taberi, Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarihu'l-UmemVe'l-Mulük*, I-XIII, Beyrut 1407/1987, V, 701; Dineveri Ebu Hanife Ahmed b. Davud, (282/895) "*Ahbaru't-Tival*" nşr. Abdulmun'im Amir, Kahire 1960, s. 210.

¹³ Taberi, *Tarih*, V, 704; Dineveri, *Ahbaru't-Tival*, s. 211; Mes'udi, *Muruc*, IV, 417; İbn Kuteybe, *El-İmame Ve's-Siyase*, Thk: Taha Muhammed Ez-Zeyni, Beyrut Trz, I, 128.

burada toplanmamıştı. O gün orada kalanlar tamamen savaşmak niyetinde olan haricîlerdi. Mezhepler Tarihi kaynak eserlerinde Haricîliğin yayılışını bu savaştan sağ kalanlar sağlamıştı denilmekte hatta dokuz kişiden ikisinin Uman'a, ikisinin Kirman ve Sicistan'a, iki kişinin Cezîre'ye, birinin de Yemen'e gittiği rivayet edilmiştir.¹⁴

Kaynakların ve araştırmacıların amacı, Haricîlerin fırkalara ayrılış süreci hakkında bilgi vermektir. Fakat Ma'huz kardeşler dışındaki isimler fırka veya mezhep kurucularının isimleridir. Nâfi b. el-Ezrak'tan Ezrâkiler, İbn Saffar'dan Sufriler, İbn İbad'dan İbâdiler ve İbn Beyhas'dan Beyhesiler ortaya çıkmışlardır. Bu oluşumların ayrıntılı bir hikâyesini anlatmak mevcut kaynaklar ışığında mümkün görünmemektedir.¹⁵

1-Kûfe'deki Haricî Faaliyetler:

Nehrevan Savaşı başlamadan önce Haricî gruptan ayrılıp Şehrîzur'a giden Ferve b. Nefer el-Eşcai ve beraberindekiler¹⁶Müstevrid'in önderliğinde faaliyet ve isyanlarında bulundular.¹⁷Mugîre¹⁸ ve Şerik b. Aver el-Harisi'nin gayretleri ile bunlar önlendi. Bu arada kendi aralarında da savaşlar meydana geldi. Bunlardan birinde Ma'kıl ve Müstevrid birbirlerini öldürmesi olayıdır.¹⁹ Bu ve benzeri olaylar hem Haricîliğin diğer bölgelere yayılmasına hem de sürekli kendi adamlarının öldürülmesi ile intikam duygularını artırıyordu.

Emevilerin Irak bölgesine atadığı valiler, genel olarak şiddete yönelik uygulamaları olan, müsamahadan yoksun, sürekli isyanları bastırmakla uğraşan orada yaşayan diğer insanların varlığını hiç dikkate almıyorlardı. En çok baskı ve sıkıntıyı ise Haricîler çekmekteydi. Mugîre, Ziyad b. Ebîhi daha sonra oğlu Ubeydullah b. Ziyad, Mühelleb b. Ebi Sufra, Haccac bu isimlerin önde gelenleriydi. Ancak burada şunu da belirtmek gerekmektedir. Şiddet yanlısı bir yönetimin tek müsebbibi valiler değildi. Haricîlerde birtakım davranışları ile bu duruma zemin hazırlıyorlardı.

2-Basra'daki Haricî Faaliyetler:

Kûfe dışında Haricî faaliyetlerin yoğun olarak gerçekleştiği merkezlerin en önemlisi Basra idi. 41/661'de Basra'da Sehm b. Galip ve el-

¹⁴ Şehristânî, *Milel*, I, 117; Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 71.

¹⁵ Wellhausen, Julius, *İslamiyetin İlk Devirlerinde Dini Siyasi Muhalefet Partileri*, s. 42.

¹⁶ Taberi, *Tarih*, III, 81,82; İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerim (630/1322), *El-Kâmil fî 't-Târih*, I-IX, Mısır 1347-1357, VIII, s. 24.

¹⁷ Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Cabir El-Bağdâdî (279/892), *Ensabu'l-Eşraf*, I. Cilt, Thk: Muhammed Hamidullah, Mısır 1959, I, 383; Taberi, *Tarih*, VI, 98-99.

¹⁸ Taberi, *Tarih*, VI, 104-105.

¹⁹ Taberi, *Tarih*, VI, 124; Belâzûrî, *Ensâb*, I, 383; Müberred, İmam Ebi'l-Abbas Muhammed İbn Yezid, *El-Kâmil*, Thk Muhammed Ahmet Ed-Dali, Lübnan 1986, III, 238.

Hatim b. Malik el-Bahili isyana kalkışmıştı. Abdullah b. Amr ile Ziyad valilikleri esnasında²⁰Katin b. Murre el-Ezdi ve Zahhaf et-Tai'nin 50/670'te küçük bir hareketini nakledeleler.²¹ Muaviye ve valilerinin ilgilendiği ve sürekli hareketlerini takip ettiği diğere bir grup da, Hz Ali taraftarlarıdır. 60/680 yılında Muaviye ölünce veliaht tayin ettiğie oğlu Yezide biat edildi. Medine'de bulunan bazı kişiler dışında Yezid'in halifeliğine karşı çıkan olmadı. Hz Ali'nin oğlu Hüseyin ise farklı bir tepki vererek Kûfeliler'den aldığı davet üzerine halife olmak için Kûfe'ye doğru yola çıktı. Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Abbas'ın uyarılarına rağmen yoluna devam etti. Halife Yezid Rey şehrinin valiliğini isteyen Ömer b. Sa'd komutasında bir ordu gönderdi. Ordu komutanı Hüseyin'in öldürülmesi gerektiğini anlayınca komutayı başkasına devretti. Neticede Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi haberi ile Medineliler Emevilerin valisini şehirden çıkarmışlardı.²²Yezid bu durum üzerine Müslim b. Ukbe el-Mürri'yi Medine üzerine gönderdi.²³ Medine'deki bir kısım yağma ve talandan sonra Yezid Mekke'ye yönelmesini söyledi. Bu sırada Abdullah b. Zübeyir, halkı kendisine biat'a çağırıyordu. Kuşatma sırasında ölen Müslim b. Ukbe'nin yerine Husayn b. Numeyr es-Sekuni komutayı aldı. Mekke kuşatılmış ve İbn Zübeyir savunmaya geçmişti. Büyük çatışmalar oluyordu. Tam bu sırada Yezid'in ölüm haberi geldi. Komutan, İbn Zübeyr'e, Şam'a geldiği takdirde kendisine biat edileceğini söylese de İbn Zübeyir bunu kabul etmedi. Kuşatmayı kaldıran Husayn Mekke'den ayrıldı.²⁴

Basra valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın sert ve katı tutumu, Hz. Hüseyin'in Kербela'da şehit edilmesi olayı, Hicaz bölgesinde Abdullah b. Zübeyr'e biat edilmesi ve Emevilerin Mekke kuşatmasına duyulan tepki, Abdullah b. Zübeyir'in yanında yer alınması fikrini gündeme getirdi. Watt'a göre Hariciler Ubeydullah'ın baskılarından dolayı Abdullah b. Zübeyr'e destek vermişlerdi.²⁵ Ancak Haricilerin Mekke'ye gitmesinin en önemli sebebi sürekli savaş halinde oldukları Emevi iktidarının Kâbe'ye zarar vermesini engellemektir.²⁶Nâfi b. el-Ezrak'ın şu ifadesi bu durumu açıklamaktadır. "Eğer bizim görüşümüzde değilse Beytullah'ı savunur, sonra da işimize bakarız."²⁷ İbn Zübeyir'e Mekke savunması sırasında sadece Hariciler yardıma gelmemiş, Mısır'dan bir grup gelmiş burada Hariciliği benimseyerek geri dönmüşlerdi.

²⁰ Belâzûrî, *Ensâb*, I, 384; İbn Esir, *Kâmil*, III, 418.

²¹ Belâzûrî, *Ensâb*, VI, 153; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, III, 463.

²² Yakubi, Ahmed b. Ebi Yakup b.Cafer B. Vehb(284/897), *Tarihu Yakubi*, I-II, BeyrutTrz., II, 304.

²³ Mes'udi, *Muruc*, II, 92.

²⁴ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 55.

²⁵ Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. E. Ruhi Fığlalı), Ankara 1981, s. 25.

²⁶ Belâzûrî, *Ensâb*, C IV s 47-102; Müberred, *Kâmil*, III, 273; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 165.

²⁷ Taberi, *Tarih*, VI, 501.

Burada Basra Hariciliği için önemli bir şahsiyet olan Ebu Bilal Mirdas b. Hudeyr'den²⁸ bahsetmek gerekmektedir. Ebu Bilal'in Sufriyye fırkasına mensup olduğu belirtilmiştir.²⁹ Ancak O'nun yaşadığı dönemde böyle bir fırkanın varlığından bahsetmek mümkün değildir. Bu şekilde bir rivayetin varlığının sebebi ise Sufriyyenin onu kendi liderleri arasında onu saymalarından kaynaklanmaktadır. Ebu Bilal'i ön plana çıkaran fikir ise "isti'raz" görüşüdür. O, Haricîlerin karşısına çıkan ve Haricî olmayan herkesin hiç bir ayırım yapılmadan öldürülmesine ve kadınların savaşa katılmalarına karşı çıkmıştır.³⁰ Bu görüşü ile de değişik fikirde olan pek çok insanın takdirini kazanmıştır. Haricî fikirlere sahip olduğu bilinen Ebu Bilal, Ubeydullah b. Ziyad tarafından bir grup Haricî ile birlikte tutuklanır. Onun ibadetine düşkün ve dürüst bir insan olduğunu gören hapishane yetkilisi güneş doğmadan önce geri dönme şartı ile onun geceleri evine gitmesine izin verir. Ubeydullah'ın Haricîlerin hapishane görevlilerini öldürdükleri gerekçesi ile hapiste bulunan Haricîleri öldüreceği yönündeki haberi kendisine ulaşmasına rağmen sözünde durarak yine de geri döner.³¹ Ertesi gün Haricîler gerçekten öldürülür fakat hapishane görevlisi onun öldürülmesini engeller.³²

Ebu Bilal hapisten çıktıktan bir süre sonra isyan eder. Tarihi kaynaklar Onun isyan etmesine iki olayın sebep olduğunu nakletmektedirler. Bunlardan birincisi, Onun kardeşi Urve b. Udeyye'nin bir panayır esnasında Ubeydullah b. Ziyad'ın yanına yaklaşarak onu uyarmak amacıyla: "Siz her tepeye bir köşk yapar eğlenir misiniz? Dünyada ebedi kalacakmış gibi bir takım saraylar ve havuzlar ediniyorsunuz. Hem yakaladığımız zaman merhametsizce zorbaca yakalıyorsunuz"³³ ayetini okuyunca Ubeydullah'ın oradan uzaklaştığını gören Urve korkarak Kûfe'ye kaçtı. Bu olay üzerine sıkı tedbirleri ile tanınan Ubeydullah onu Basra'ya getirtip kız kardeşiyle birlikte öldürttü.³⁴ İkinci olay ise Ubeydullah Haricî bir kadın olan Belca ile evlenmek istemiş kadın bunu kabul etmeyince onu çok acımasızca öldürmüştü.³⁵ İbn Ziyad'ın bu keyfi uygulamaları sonucunda çok etkilenen Ebu Bilal yanında az sayıda insan olduğu halde isyan hareketi başlatarak Ahvaz yakınlarındaki Asek'e gitti.³⁶ Yolda Ebu Bilal dostu ve arkadaşı olan fakat Ubeydullah'ın Cisir'deki görevlisi Abdullah b. Riyah el-Ensari ile karşılaştı. Arkadaşı kendisine bu davranışından vazgeçmesi gerektiğini

²⁸ Beni Rabia b. Hanzala b. Malik b. Zeyd Menat, Temim kabilesindedir. Bk; Belâzûri, *Ensâb*, I, 386.

²⁹ Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, s. 80-81; İsfarayini, s. 52.

³⁰ İbn Ebi'l-Hadid, (655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belağa*, Thk: Heyet, I-V, Beyrut 1983. IV, 136.

³¹ Müberred, *Kâmil*, III, s. 248-249.

³² Taberi, *Tarih*, VI, 231.

³³ 26, Şuara, 128-130.

³⁴ Taberi, *Tarih*, VI, 234.

³⁵ Belâzûri, *Ensâb*, I, 386; Müberred, *Kâmil*, III, 248-249.

³⁶ Belâzûri, *Ensâb*, I, 386; Taberi, *Tarih*, VI, 231.

öğütledi ise de ikna edemedi.³⁷ Ubeydullah'ın İbn Hısn et-Temimi komutasında gönderdiği askeri birliği yenilgiye uğrattı. Ebu Bilal üzerine bu defa daha güçlü bir ordu hazırlayarak Abbad b.Ahdar et-Temimi komutasında bir ordu gönderildi.³⁸ Bu ordu ile savaşırken Cuma vakti geldiğinde düşmanıyla anlaşıp namaz kılmaya başlayan Ebu Bilal ve arkadaşları bu esnada kılıçtan geçirildiler.³⁹ Ebu Bilal'in namazı bırakarak saldırıya geçtiği ve kısa süren bir çatışmadan sonra öldürüldüğü de rivayet edilmiştir.⁴⁰ Haricîler bu olayın ardından bir suikastla Abbad'ı öldürmüşler fakat bu olay Basra'daki Haricî faaliyetlerin sonu olmuştur.

Ebu Bilal el-Mirdas'ın öldürülmesinden sonra Basra valisi Ubeydullah b. Ziyad Haricîleri titizlikle takip etti. 64/683 yılında bu yakın takip onların Mekke'ye gelip Abdullah İbn Zübeyir ile birlikte hareket etmelerine yol açtı. Muaviye'nin ölümü üzerine Şam'da Yezid b. Muaviye'ye biat edilmişti. Hicaz bölgesinde ise insanlar Abdullah b. Zübeyir'e biat etmişlerdi. Haricîlerden Nâfi b. el-Ezrak taraftarlarını Mekke'ye göndermiş şayet o kendileri ile aynı fikirde ise ona destek vermelerini, değilse kendisini Kâbe'den çıkarmalarını söylemişti. Yezid b. Muaviye'nin ölümüne kadar İbn Zübeyir ile birlikte hareket ettiler. Şamlıların Mekke'yi terk etmesinden sonra kendi aralarında İbn Zübeyir'in kendileriyle Osman ve Ali hakkında aynı fikirde olup olmadığını tam olarak öğrenmek için konuşmaya karar verdiler.⁴¹ Onun kendileri ile aynı fikirleri paylaşmadığını anlayınca geri dönerek değişik bölgelere dağıldılar.

3-Musul'daki Haricî Faaliyetler:

Sufriyye'den ilk isyan eden kişi olduğu söylenen Salih b. Müserrih⁴² Musul bölgesinde Matar b. İmran'dan sonra isyan etmiştir. Salih b. Müserrih'in Emevi Halifelerinden Abdülmelik döneminde yaşadığı Ebu Mihnef'in rivayetine göre ibadete düşkün bir kişi, el-Heysen b. Adi'ye göre ise çok çirkin bir kişiliğe sahiptir.⁴³

Salih'in Horasan yolu üzerinde Hanikin'e yakın bir köye, ya da Bağdat Hamedan yolu üzerindeki Sevad bölgesine gittiği rivayet edilmektedir.⁴⁴ Sonunda Musul'a yakın bir köy olan Müdebbicte⁴⁵ Salih ile

³⁷ Müberred, *Kâmil*, III, 250; Şemmahi, Ahmed b. Said b. Abdulvahid, (928/1522) "*Kitabü's-Siyer*", thk Ahmed b. Suud es-Siyabi, Oman, 1987, s. 64.

³⁸ Müberred, *Kâmil*, III, 253; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 94.

³⁹ Belâzûri, *Ensâb*, I, 387; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 94.

⁴⁰ Belâzûri, *Ensâb*, I, 387; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 94.

⁴¹ Müberred, *el-Kâmil*, III, 1023 vd.

⁴² Taberi, *Tarih*, VII, 103; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 301.

⁴³ Taberi, *Tarih*, VII, 104-108; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 303.

⁴⁴ Yakut, Şihabü'd-Din Ebu Abdullah b. Yakut el-Hamevi, *Mu'cemu'l-Buldan*, I-IV, Beyrut 1979, II, 340.

⁴⁵ Yakut, *Mu'cem*, V, 76.

Haris b. Ca'vane arasında çıkan savaşta 76/695 te Salih öldü.⁴⁶ Kalede sıkışan Şebib ve arkadaşları kurtulmayı başararak Medain'e gittiler.⁴⁷ Salih'in Haricîler için çok önemli bir şahsiyet olduğu kaynaklarda özellikle belirtilmektedir. Burada onun farklı bir Haricî kişiliğe sahip olduğu için böyle bir öneme sahip olduğu düşüncesini taşımaktayız.

Şebib 77/696 tarihinde nehri geçerken atından düşmüş ve boğularak ölmüştü.⁴⁸ Onun 78/697 de öldüğü de rivayet edilmiştir.⁴⁹ Behlül b. Bişr eş-Şeybânî⁵⁰ ile yeniden kıpırdanmalar başlamış ve Şebib'in oğlu Şuhari b. Şebib, Nuaymiye ile Vasıt arasında bir belde olan Cübel⁵¹ de isyan etmişti. Direk olarak bölge valisini hedef alan bu hareket kısa sürede sona erdirildi.⁵²

130/748'de Uman'a giden Şeyban, Haricîlerin Sufriyye koluna mensup iken Umanda bulunan Haricîler ise İbâdî idi. Şeyban kendi aralarında meydana gelen çatışmada öldürüldü.⁵³

4- Cezîre Bölgesindeki Haricî Faaliyetler:

Abbasi iktidarının hemen başlangıcında 132/750 yılında Bukeyre b. Humeyd eş-Şeybânî Cezîre'de Müsafir b. Kesir eş-Şeybânî Ermenistan ve Azerbeycan'da Cülenda b. Mes'ud el-Ezdi, Umanda, Şeyban b. Abdülaziz el-Yeşkuri İbn Kavan adasında isyan ettiler. Bu durum merkezi yönetimin uyguladığı baskı sonucu gerçekleştiği şeklinde yorumlanmıştır.⁵⁴ İlk dönemlerde Harb b. Abdullah er-Ravendinin görevlendirilmesi sorunu çözmeyince nüfuzlu kişilerin cezalandırılmasına başlanmış hatta halkın sığınmasını önlemek için Musul'un surları yıkılmıştır.⁵⁵

Abbasiler dönemindeki birtakım faaliyetlerde ise özellikle Halife Mansur tarafından Horasanlıların Haricîlerle savaşıp onları ortadan kaldıran ordular teşekkül ettiklerini görmekteyiz. Cezîre ismini İslam coğrafyacıları yukarı Mezopotamya için kullanmışlardır. Şirvan, Erzen, Siirt, Zap Havzası ve Fıratın batısındaki Adıyaman bölgesini de içine almaktadır. Cezîre İslam'dan önce ve İslam tarihinin ilk dönemlerinde buraya yerleşen Arap kabilelerine göre "Diyar-ı Mudar", "Diyar-ı Rabia ve Diyar-ı Bekir olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştır.⁵⁶ Cezîre bölgesi merkezi otoriteye karşı çıkan

⁴⁶ Taberi, *Tarih*, VII, 112; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 396.

⁴⁷ Belâzûri, *Ensâb*, II, 44; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 396; İbn Kesir, IX, 18.

⁴⁸ Belâzûri, *Ensâb*, II, 47; Taberi, *Tarih*, VII, 174; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 432.

⁴⁹ Taberi, *Tarih*, VII, s.172-214.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 210.

⁵¹ Yakut, *Mu'cem*, II, 103.

⁵² Taberi, *Tarih*, VII, 665-666; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 223.

⁵³ Taberi, *Tarih*, VIII, 243.

⁵⁴ Diveci, Salih, *Tarihu Mevsil*, Bağdat 1402/1982, s. 69.

⁵⁵ Faruk Ömer, *Abbasiyyun vel-Evail*, I, 253-254, Beyrut 1930.

⁵⁶ Ramazan Şeşen, *DİA*, VII, 305.

pek çok insanın bir araya geldiği, bu kişiler yağmalama ve adam öldürme işlerinde ön plandaydılar.⁵⁷

Rebia kabilesine mensup Mülebbed b. Hermele hareketi 137/755 yılının son aylarında⁵⁸ Abdullah b. Ali'nin Abbasilere karşı isyan edişinden hemen sonra gerçekleşmiş önemli bir isyandır.⁵⁹ Bu isyanın Musul'da mı yoksa Cezîre'de mi başladığı tarihi kaynaklarda belirtilmemiştir. Ancak Musul'a doğru yayıldığı yönündeki rivayetler Cezîre bölgesinde başladığı kanaatini ortaya çıkarmaktadır.⁶⁰

Mülebbedin faaliyeti Halife Mansur döneminde ortaya çıkmış olan en kapsamlı Haricî isyanlardan biridir. Onun, Horasanlı komutanlardan birini Cezîre'deki evine misafir olduğu bir sırada öldürdükten sonra Haricîlerin kendisine biat etmesiyle harekete geçtiği anlaşılmaktadır.⁶¹ Horasanlı askerler Abbasiler döneminin ilk yıllarında çok aktif görevler almışlardır. Cezîre bölgesinde faaliyete başlayan Mülebbed önce yakın bölgelerdeki askerlerle çatışmaya girdi ve onları etkisiz hale getirerek⁶² Musul'a doğru hareket etti. Buradaki askerler de Mülebbedin yürüyüşünü engelleyemediler.⁶³ Daha sonra Musul'daki Abbasilerin Amili durumda bulunan görevliyi kovarak Rebil ve Tikriti aldı.⁶⁴ Bu gelişmeler üzerine Halife Mansur bir kuvvet toplayarak Mülebbed üzerine gönderdi ise de galip gelemedi.⁶⁵

İçlerinde Horasanlıların ünlü komutanı Nezar da dahil olmak üzere halifenin ard arda gönderdiği kuvvetler Mülebbed karşısında yenilgiye uğradılar.⁶⁶ Bu durum Halifeyi son derece rahatsız ettiği için bu çatışmalardan birinde yenilen komutanlarından olan Ziyad b. Mişkan'a bir mektup yazdı. Mektubunda: "Hakkında verilmemiş hükümden korkan ve kaderinden kaçan kimsenin aklına şaşarım. Sayıca çok üstün olmana rağmen düşmanla savaşıma cesaretini gösteremedin. Kaçmanın, ecelini geciktireceğini ve ömrünü uzatacağını zannettin. İnsanların ecelinin ne öne alınacağını ne de geciktirileceğini biliyormusun? Allah Allah neden bu kadar basiretsiz oldun? Allah'ın sana takdir ettiği ömrün bittikten sonra da hala yaşamayı mı istiyorsun. Yoksa ecelin gelmeden önce öldürülmekten mi korkuyorsun? Herhalde bunlardan dolayı utanç verici bir şey olan kaçmayı

⁵⁷ Adam Mez, *el-Hadaratü'l-İslamiyye fi FiKarni'r-Rabii'l-Hicri*, Terc, Abdu'l-Hadi Ebu Reyde, Beyrut, trz, II, 68.

⁵⁸ Belâzürî, *Ensâb*, C, III, 248; Taberi, *Tarih*, VII, 495; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 114.

⁵⁹ Taberi, *Tarih*, VII, 495; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, s.115.

⁶⁰ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 114.

⁶¹ Belâzürî, *Ensâb*, III, 248.

⁶² Taberi, *Tarih*, VII, 495; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 114.

⁶³ Taberi, *Tarih*, VII, 495.

⁶⁴ Belâzürî, *Ensâb*, III, 248.

⁶⁵ Taberi, *Tarih*, VII, 495; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 114; Nüveyri, Şihabeddin Ahmed b. Abdulvehhab, *Nihayetü'l-Ereb fi Fununu'l-Edeb*, Thk, Ali Muhammed el-Becevi, Kahire, 1985, XXII, 78; Zehebi, *Tarih*, (Hicri 12-140 tarihleri arası) s 360.

⁶⁶ Belâzürî, *Ensâb*, III, 248; Taberi, *Tarih*, VII, 495; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 114.

tercih ettin ve zayıflık göstererek bu ayıbı içine sindirdin” diyerek sitem etti.⁶⁷

Bu mektubu yazdıktan sonra daha ciddi tedbirler alınması gerektiğini düşünen halife Mansur Ermenistan’da daha önce valilik yapmış olan Salih b. Sübeyr’i, Mülebbed ile mücadele etmek üzere görevlendirdi. Mülebbed Nusaybine yakın bir yer olan Re’sul Ayn ve Nusaybin’de bu birlikleri mağlup etti.⁶⁸ Mülebbed tehlikesi artarak devam ediyor ve bölgedeki halk da bu durumdan son derece rahatsız oluyordu. Musul Valisi İsmail b. Ali, bir birliği bu işle görevlendirirken Cezîre Valisi Humeyd de bizzat ona karşı savaş açmıştı fakat her ikisi de yenildiler.⁶⁹

Mülebbed’e karşı gönderilen orduların galip gelememesinin sebebi onun gücünden kaynaklanmıyordu. Abbasiler için çok önemli bir bölge olan Horasanda Sünbaz isyanı devlet güçlerinin tam olarak bir bölgeye yönlendirilmesini engelliyordu. Diğer taraftan uzun yıllardır faaliyet gösteren ve sürekli çatışmalarla ayakta kalmış olan Haricî yapılanma onları daha dayanıklı kılıyordu. Bu bölgede uzun süre var oluşları halktan da destek almış olmalarından kaynaklanmaktaydı. Halife bu işi sona erdirmek için güçlü bir ordu hazırlayıp Mülebbed üzerine gönderdi ise de bu ordu da pusuya düşerek mağlup oldu.⁷⁰ Artık Mülebbed isyanı kesin olarak halledilmesi gereken bir mesele haline gelmişti. Halife Mansur çok dikkatli bir karar vererek Mülebbed ile mücadele olayını Horasanlılarla sona erdirmeyi planladı. Merveruzlu çok sayıda iyi yetişmiş bir orduyu 138/755 yılında Hazım komutasında Mülebbed üzerine sevk etti.⁷¹ Bu olayla Horasandaki isyanın bittiği ve Horasanlıların devletin kuruluşunda olduğu gibi önemli bir görevde değerlendirildiği görülmektedir. Hazım’ın kendisine doğru saldırıya geçtiğini haber alan Mülebbed Azerbeycandan ayrılarak Musul’a doğru yola çıktı. Dicle kıyısında bir köy olan Beled’e gelince hücum etmeyi düşünürken onun bu yapısını çok iyi bilen Hazım ona hareket şansı tanımadan saldırıya geçti ve mağlup etti. Savaş sırasında Mülebbed öldü.⁷²

Burada sözünü edebileceğimiz diğer bir harekette Atiyye b. Ba’ser et-Tağlibi tarafından gerçekleştirilmiştir. Atiyye bir Abbasi kervanına saldırmak amacıyla Musul’dan hareket ederek hem ekonomik bir güç elde etmek hem de siyasi bir varlık ortaya koyma iddiasıyla hareket etmekteydi.⁷³ Ahvaz valisi Muhammed b. Hüseyin bu durumun farkına vararak ona karşı çok sıkı güvenlik tedbirleri almıştı.⁷⁴ Kervanla ilgili planları tutmayan Haricîler Sus şehrine gelip orada bir süre kaldılar. Burada

⁶⁷ Belâzûrî, *Ensâb*, III, 248-249.

⁶⁸ Belâzûrî, *Ensâb*, III, 248; Taberi, *Tarih*, VII, 495.

⁶⁹ Taberi, *Tarih*, VII, 496; İbnü’l-Esir, *Kâmil*, V, 114.

⁷⁰ Belâzûrî, *Ensâb*, III, 249; Taberi, *Tarih*, VII, 498; İbnü’l-Esir, *Kâmil*, V, 116.

⁷¹ Taberi, *Tarih*, VII, s, 498; İbnü’l-Esir, *Kâmil*, V, 116.

⁷² Belâzûrî, *Ensâb*, III, 249; Taberi, *Tarih*, VII, 498-499; İbnü’l-Esir, *Kâmil*, V, 117.

⁷³ Belâzûrî, *Ensâb*, III, 250.

⁷⁴ Yakubi, *Tarih*, II, 377; Taberi, *Tarih*, VII, 636.

gerçekleşen küçük bir çatışmanın ardından tekrar Musul'a yöneldiler. Haricileri Halife Mansur'un görevlendirdiği Ebu Humejd el-Merveruz, Kelbaniye kasabasında bu harekete son vererek Atiye b. Ba'ser et-Tağlibi ve arkadaşlarını öldürdü.⁷⁵

Konumuz açısından ön plana çıkan mesele yine, askeri ve komutanı Horasanlı olan bir ordu bu iş için görevlendirilmişti. Aynı tarzda başka bir olayda ise; Hassan b. Gassan el-Hamadani'nin de gelir elde etmek maksadıyla Mekke'ye doğru harekete geçen kervanın yolunu kesmiş büyük bir servet elde etmişti. Halife bu olayı haber alınca Cemil b. Ubeydullah ed-Dabbıyi oraya sevk etti. Cemil onunla savaşmak yerine halifeye şikâyet mektubu yazınca Halife bu olaya çok kızdı. Azerbaycan'dan hareket edip Hanene kasabasına gelen Hassan, Cemil komutasındaki bu birliği mağlup edip Nusaybin'e geçti. Bu olay üzerine Humejd b. Kahtabe kumandasında Horasanlılardan oluşan ordunun bir kısmı onu sıkı bir şekilde takip ederek bu harekete son verdi.⁷⁶

Bu bölgede tespitlerimize göre hareciler adına son hareket Hassan b. Mücalid b. Yahya b. Malik b. Ecda el-Hamadani hareketidir diyebiliriz. Bu isyan Haricî bir aileye mensup ve ilmi yönünden de söz edilen biri tarafından gerçekleştirilmiştir. Hassanın Haricî fikirlere sahip olmasında dedesi ve Hz Ali ile birlikte Cemel savaşına katılmış ve Hakem olayı üzerine ondan ayrılıp Nuhayle'de ona karşı savaşmış olan⁷⁷Yahya'nın tesirinin büyük olduğu rivayet edilmiştir. Yine Haricîlerin önemli ismi İbnü'l-Kevva ve dayısı Hafis b. Heysem'in etkilerinin de olduğu belirtilmektedir.⁷⁸

Hassan 148/765 yılında Basra'da isyan etti. Bu tarihten bir yıl önce 147/764 te Vali Harb b. Abdullah'ın Türkler tarafından öldürülüşünden sonra Mısır Valisi olarak göreve başlayan Sakr b. Necde, Haricîlere karşı bir askeri müdahale yapmış ancak sonuçsuz kalmıştı⁷⁹. Haricîler bu çatışma sonucunda çok ganimet ele geçirmişlerdi. Hassan buradan Uman'a gitme düşüncesiyle oradaki Haricîlerle yazışmalar yaptıysa da O Musul'a geri dönmek zorunda kaldı.⁸⁰ Bu esnada Sind bölgesine kadar ulaşıp geri dönmesi üzerine Sakr Hasan b. Salih el-Hamadani ve Bilal el-Kaysi ile ona karşı savaşa başladı. Bu çatışma sonucunda Hassan galip gelmiş ve kendi kabilesinden olduğu için düşmanını öldürmemişti. Temiz ve adaletli bir toplum isteyen Haricîlerin prensipleri ile taban tabana zıt olan bu davranış, hareketin kendi içinde bölünmesine neden oldu.⁸¹ Bu durum Haricîlerin gücünü zayıflatırken Abbasi yönetiminin işini kolaylaştırmıştı. Bu tür olayların bölgede artık son bulmasını isteyen Halife Mansur, Haricilerle

⁷⁵ Belâzûrî, *Ensâb*, III, 250.

⁷⁶ Belâzûrî, *Ensâb*, III, 235;Taberi, *Tarih*, VII, 135.

⁷⁷ Belâzûrî, *Ensâb*, III, 235;Taberi, *Tarih*, VII, 135.

⁷⁸ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 185.

⁷⁹ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 185.

⁸⁰ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 185.

⁸¹ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 185.

birlikte Musul halkının da içinde bulunduğu kapsamlı bir hareket için dönemin ünlü İslam bilginlerinden⁸² bir kısmını görüşlerine başvurmak için Kûfeden Bağdat'a getirtti.⁸³ Bu görüş alışverişi sonucunda böyle bir davranışın yanlış olduğu kanaatine vararak sadece Haricilere yönelik askeri bir hareketle bu olaya son verdi.

Hariciler halktan destek görmeleri sonucunda kısa süreli de olsa bölgede yetki sahibi olabilmişlerdir. Sık sık yer değiştirip kendilerine karşı olabilecek birçok taarruzu engellemişler ve değişik bölgelerdeki çatışmalarda elde ettikleri savaş gelirleri ile geçimlerini sağlamışlardır. Devlet otoritesinin tam olarak tesis edilmesinden sonra bölgede Haricilerin kapsamlı bir faaliyetinden söz etmek mümkün değildir.

II- HORASAN-MAVERAÜNNEHİR BÖLGESİNDE HARİCİLERİN FAALİYETLERİ

Haricîliğin siyasi ve itikadî görüşlerinin 64/683'lere doğru sistematik bir nitelik kazanmaya başladığını görmekteyiz. Bu tarihler, aynı zamanda, Haricîlerin çeşitli görüş ayrılıklarına düşerek, Ezârîka, Necedât, İbâdiye, Sufriyye gibi firkalara ayrılmaya başladıkları tarihtir. Bu tarihlerde Haricî firkalar, Basra ve diğer merkezlerden hareketle daha uzak bölgeler olan Kirman, Horasan ve civar yerlerde tutunabilmek için faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu bölgelerdeki siyasi otorite boşluğu ve kendilerine karşı olan direncin az olması onların faaliyet alanlarını buralara doğru kaydırmalarına sebep olmuştur. Hatta Abbasi hareketinin başlangıç noktasında Haricî faaliyetleri çok önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmek mümkündür.

1-Nâfi b. el-Ezrak'ın Faaliyetleri

Nâfi b. el-Ezrak Şevval 64/683 ayında Haziran Abdullah b. Zübeyr'e katılmak üzere yanındaki insanları teşvik etmiş eğer o kendileri ile aynı fikirde ise ona katılıp düşmanları ile savaşmalarını yoksa kendisini Kâbe'den sürüp çıkarmalarını söylemişti. Abdullah b. Zübeyr kendileri ile aynı fikirde olduğunu söyleyince onlar Muaviye b. Yezid'in ölümüne kadar Şamlılara karşı kendisi ile savaştılar. Suriyelilerin çekip gitmesinden sonra İbn Zübeyr ile Haricîler arasındaki görüş ayrılığı iyice belirdi⁸⁴ ve Haricîler Mekke'yi terk ettiler. Bekr'li olan Ebu Talut, Ebu Füdeyk ve İbn Esved Yemâme'ye giderek bu bölgenin hâkimiyetini ellerine geçirdiler.

Burada Abdullah b. Zübeyr'in faaliyetleri ile ilgili kısa bir açıklama yapmak konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Zübeyrî hareketi,

⁸² Burada Ebu Hanîfe ve İbn Ebi Leyla'nın isimleri geçmektedir.

⁸³ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, V, 186.

⁸⁴ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, III, 604-608.

Muaviye'nin 61/680'de ölümü üzerine Abdullah b. Zübeyir'in Yezid'e beyatı reddedip Mekke'ye gidişi ile başlar, Emevilerin Mekke'yi yeniden ele geçirdikleri 73/692 yılına kadar devam eder. Bu arada Abdullah b. Zübeyir Hicaz bölgesi merkez olmak üzere 65/684'den 72/691 yılına kadar Irak'ın büyük bir bölümünü ele geçirdi. Böylece Emevilerin hâkimiyeti altındaki topraklarda kısa süreli bir Zübeyrî devletinden söz etmek mümkündür. Bu dönem kısa süre de olsa Haricîler için rahat bir faaliyet alanı olmuş, Emevilere karşı savaşa katılmışlar ve propaganda yapma imkânı bulmuşlardır. Nâfi, Mekke'de halifeliğini ilan etmiş ve Mekkeliler tarafından kendisine biat edilmiş bulunan Abdullah b. Zübeyr'e bir mektup yazarak çeşitli uyarılarda bulunmuştu. Bunun dışında Nâfi, Basra'dakilere de isyana teşvik eder mahiyette mektuplar yazmıştır.

Nâfi b. el-Ezrak, Abdullah b. Saffar, Abdullah b. İbad, Hanzala b. Beyhas, Ma'huz ailesinden Abdullah, Ubeydullah ve Zübeyir Basra'ya gittiler. Vali Ubeydullah b. Ziyad'ın kaçması⁸⁵ buradaki kabile çekişmeleri Haricîlere nefes aldırdı ve hapiste olanlar kaçtı. Nâfi b. el-Ezrak 3000 kişilik bir grup ile birlikte Ehvaz'a gitti. Basralılar ise geride kalan Haricîlere karşı birleşerek onların da Nâfi'ye katılmasını sağladılar. İbn Saffar ve İbn İbad ile birlikte az sayıda Haricî Basra'da kaldı. Bunların geri kalmasının sebebi ise görüş itibarıyla İbn Ezrak'tan ayrı düşünmelerinden kaynaklanıyordu. İbn Saffar ile İbn İbad'ın aralarında her konuda fikir birliği yoktu. Basra'yı ele geçirmek isteyen İbn Ezrak Basra köprüsü yakınlarına kadar sokulunca Basra valisi ona karşı Kureyşli Müslim b. Ubeys'i gönderdi. Hariciler 65/684–85 tarihinde Basra'da huruc ettiler. Ehvazdaki savaşta Basra emirinin kuvvetlerine karşı savaşırken Nâfi 'nin 65/684–85 öldürülmesinden sonra Ubeydullah b. Mahuz, Mayıs 65/686⁸⁶ya kadar Ezrâkilerin başında bulundu.⁸⁷ Onun yerine geçen Zübeyir b. Mahuz'da 686 da yine bir savaşta öldürülünce Katarî b. el-Fücâe uzun sayılabilecek bir süre onların liderliğine geçti.

Burada anlatılması gereken diğer bir konu da Haricîlerin faaliyetlerinin yoğun olduğu bir dönemde Mühelleb b. Ebu Süfra'nın onlara karşı verdiği mücadeledir. Mühelleb hem Abdullah b. Zübeyr'in saflarında, hem de Emevi iktidarının yanında Haricîlerle mücadele etmiştir. Abdullah b. Zübeyir'in bir taraftan Muhtar es-Sakafi hareketi⁸⁸ bir taraftan da Haricîlerle uğraşması onun iktidarını yıpratmıştı. Haricîler Basra için tehdit haline geldiğinde Mühelleb Horasan valisi olmuştu.⁸⁹ Ancak Basralılar Muhallebin vali olmasını istiyorlardı. Bu amaçla bizzat girişimlerde bulunarak onun

⁸⁵ Wellhausen, a.g.e., s. 42.

⁸⁶ İbn Esir, *Kâmil*, IV, 200–282.

⁸⁷ Müberred, *el Kâmil*, III, 295; Taberi, *Tarih*, VI, 555; İbn Esir, *Kâmil*, IV, 195.

⁸⁸ Olayın geniş bir şekilde değerlendirilmesi için bkz: Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri*, 93-114.

⁸⁹ Belezuri, *Ensab*, V, 252; Taberi, *Tarih*, VI, 556.

Haricîlerle mücadele etmesini sağladılar.⁹⁰ Çeşitli isteklerinden sonra Mühelleb, istenilen görevi kabul etti ve Haricîleri Ahvaz'a yakın bir bölgeye çekilmeye zorladı. Bu arada İbn Ma'huz Ahvaz çevresinin vergilerini üç ay boyunca topladı. Sonra Haricîlerden Zübeyir b. Ali'yi Basra'ya gönderdi. Mühelleb Ahvaz'a yakın bir yer olan Nehrtira'da Haricîler üzerine tekrar yürüdü. Oğlu Mugîre ile birlikte Haricîlerle mücadeleye deva eden Mühelleb, İbn Ma'huz Sella Sillebra'da öldürdü. Basra halkının Haricîlerden şikâyetçi olmalarının en büyük nedeni ticari faaliyetlerini düzgün bir şekilde yapamaz hale gelmeleridir.

Mühelleb'in mücadelesi Mus'ab b. Zübeyir'in valiliği ve Abdullah b. Zübeyrin oğlu Hamza'nın valiliği sırasında da devam etti. Mus'ab b. Zübeyir ikinci defa Irak valiliğine atanınca Ömer b. Ubeydullah'ı Haricîlere karşı görevlendirdi. Mühellebi de Musul, Cezîre ve Ermeniye bölgelerinin valiliğine tayin etti.⁹¹ Haricîler Ubeydullah b. Ma'huz'un yerine Zübeyir b. Ma'huz'u seçtiler. Ömer'in de Faris bölgesine atandığı haberini alınca Istahr'a gittiler. Ömer onlara karşı oğlu Ubeydullah'ı göndermiş ancak oğlu bir çatışmada ölmüştü. Ömer'in onların üzerine yürümesiyle İsfahan taraflarına gittiler.⁹²

Orada toparlanan Haricîler tekrar Ahvaz'a döndüler. Zübeyir b. Ma'huz liderliğinde Haricîler sürekli yer değiştiriyorlardı. Cuha bölgesinden Medain'e giden Haricîlerden çekinen o zamanki şehrin valisi Kerem b. Mersed b. Necbe el-Fezari şehri terk ederek kaçmak zorunda kalmıştı⁹³. Haricîler gittikleri bölgelerde yaşayan insanları suçsuz yere öldürüyor, onlara büyük sıkıntılar veriyorlardı. Mus'ab b. Zübeyir'in Yukarı Sistan bölgesine atadığı Ebu Bekir b. Mihnet üzerine bir güç gönderen Haricîler onu da öldürmüşlerdi.⁹⁴ Kûfe valisi Haris b. Rebia, Abdurrahman b. Mihneti görevlendirerek onların Basra'ya oradan da Rey'e kadar geri çekilmelerini sağladı. Ancak her gittiği yerde savaşmaya alışık olan Haricî grup oradaki yerlilerin de yardımı ile şehrin valisi Yezid b. El-Haris b. Rûveyni eş-Şeybânî'yi öldürdüler. İsfahanı kuşatan Haricîlerin kuşatmaları yedi ay sürmüş ve kıtlık ortaya çıkınca şehrin valisi bu kuşatmayı halkı topluca harekete geçirerek kaldırmaya çalıştı. Bu hareket sonucunda Zübeyir b. Ma'huz öldürüldü. Zübeyir b. Ma'huz'un ölümünden sonra Ezrâkîler 68/687 Katarî b. el-Fücâe'yi "Müminlerin Emiri" lakabıyla seçerek biat ettiler.

2-Katarîyye b. el-Fücâe nin Faaliyetleri

Katarî b. Fücâe'ye (ö 79/697) Zübeyir b. Mahuz'un ölümünden sonra biat edildi. Ezârîkanın en son lideri olarak bilinmektedir. Hicretin onuncu

⁹⁰ Yakubi, *Tarih*, II, 264-265; Taberi, *Tarih*, VI, 562.

⁹¹ Müberred, *el-Kâmil*, III, 335; İbn Esir, *Kâmil*, IV, 281.

⁹² Taberi, *Tarih*, VII, 562; Müberred, *Kâmil*, III, 336; İbn Esir, *Kâmil*, IV, 282.

⁹³ Taberi, *Tarih*, VII, 7; İbn Esir, *Kâmil*, IV, 283.

⁹⁴ Taberi, *Tarih*, VII, 8.

yılından sonra Beni Mazin kabilesinin yerleşim yeri olan Katar'ın Adan beldesinde dünyaya geldi. Asıl adının bilinmediği belirtilmekle birlikte babasının adının Ca'veze olduğu, bazı rivayetlerde ise Mazid b. Ziyad b. Yezid olduğu belirtilmektedir. Künyesinin Ebu Nuame⁹⁵ olduğu söylenmiştir. Uzun bir süre ortada görünmeyip birden ortaya çıktığı için Fücâe adını almıştır⁹⁶. Fücâe, Muhtemelen Irak'ın fethi sırasında Basra'ya yerleşmek isteyenlerle birlikte Irak'a gelmiştir. Kendisinin çok veciz sözler söylediği ve ilmi yönünün de kuvvetli olduğunun belirtilmesine karşın Haccac b. Yusuf es-Sakafi de onun kaba saba bir ümmi olduğunu söylemektedir.⁹⁷

Haricîlerle birlikte hareket etmeden önce 42/662 yılında Abdurrahman b. Semure ile beraber Sicistan ve çevresinin fethine katılan Katarî'nin Nâfi b. el-Ezrak ile 65/684 yılında onun Mekke'den dönüşü esnasında tanıştığı ve Dulap savaşına katıldığı belirtilmektedir.⁹⁸ Bu tanışma ile Nâfi'nin görüşlerine tabi olan Fücâe onun ölümünden sonra fırka içinde kalıp muhaliflerle mücadelesine devam etti. Zübeyir b. Mahuz'un İsfahan'da öldürülmesi üzerine fırka mensuplarının Ubeyde b. Hilal el-Yeşkuri'yi lider seçmek istemelerine rağmen Ubeyde, Katarî'nin lider olmasını istedi. 69/689 yılının sonlarında Katarî'ye biat edildi.⁹⁹

Katarî ile yeniden Kirman dağlarında kendini toparlayan fırka, ekonomik yönden de güçlendi. Irak'a girip¹⁰⁰ Ahvaz'ı ele geçirdi. Haricîler Ahvaz tarafına gidince Vali Haris b. Rebia, Ahvaz'a gittiklerini ve ancak Mühelleb'in onların peşinden gidebileceğini belirtti.¹⁰¹ Başka bir hazırlık içinde olan ordu bu durumdan vazgeçip Haricîler üzerine yürüdü.¹⁰² Ezrâkîler Kirman taraflarından Dareberd'e gittiler.¹⁰³ Bu seferde Katarî galip geldi. Yüklü ganimetler aldı¹⁰⁴. Musab b. Zübeyir'in Meskin yenilgisi ile Basra'ya yönelen Katarî Irak'ın Abdülmelik b. Mervan'ın hâkimiyetine geçmesinden sonra da Düceyl nehrinin sol yanında tutmaya muvaffak oldu. Abdülmelik tarafından Irak valiliğine tayin edilen Haccac b. Yusuf, Ezârikaya karşı sürdürülen savaşın kumandanlığına tekrar Muhelleb'i getirdi. Muhelleb Katarî ve arkadaşlarını Düceyl'in öte yanına geçirerek Kirman bölgesinin

⁹⁵ İbn Kuteybe, *el-Maarif*, Nşr. M.i es-Savi, 2.baskı Beyrut 1970, s. 81; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 286; Cahız, *el-Beyan ve't-Tebyin*, (Savaşta Ebu Nuame, Barışta Ebu Muhammed,) Beyrut, 1968, III, 214.

⁹⁶ İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali B.Ahmed Ez-Zahiri(456/1063), *Kitabü'l-Fasl fi'l-Milel Ve'l-Ehva Ve'n-Nihal*, I-V, Mısır 1317/1321, I, 212.

⁹⁷ Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr, (255/869) *el-Beyan ve't-Tebyin*, Thk. Abdusselam M.Harun, Kahire 1948, II, 310.

⁹⁸ Cahız, *el-Beyan ve't-Tebyin*, III, 264.

⁹⁹ Wellhausen, *el-Havaric ve's-Şia*, trc. Abdurrahman Bedevi, Kuveyt 1978, s. 82-87.

¹⁰⁰ Taberi, *Tarih*, VII, 13; İbn Esir, *Kâmil*, IV, 286.

¹⁰¹ Taberi, *Tarih*, VII, 13; İbn Esir, *Kâmil*, IV, 286.

¹⁰² Taberi, *Tarih*, VII, 13; İbn Esir, *Kâmil*, IV, 286.

¹⁰³ Yakut, *Mu'cemu'l-Buldan*, I-V, Beyrut 1986, II, 419.

¹⁰⁴ Müberred, *el-Kâmil*, III, 357; İbn Ebi'l-Hadid, (655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belağa*, Thk: Heyet, I-V, Beyrut 1983, II, 35.

ortalarına kadar takip etti. Uzun bir süre burada kalan Katarî¹⁰⁵ kendi adına bir tarafı Pehlevice bir tarafı gümüş para bastırdı.¹⁰⁶

Katarî ile yanındaki kişiler arasında 77/696'da görüş ayrılığı meydana geldi.¹⁰⁷ Üç gruba ayrılan buradaki Haricîler Abdurabbih el-Kebir, Abdurabbih es-sagir ile Katarî'nin liderliğinde üçe bölününce¹⁰⁸ aralarında çatışmalar çıktı.¹⁰⁹ Aralarında çıkan ihtilaftan sonra Katarî ile birlikte hareket eden Haricîler üç gruba ayrılmışlardır. Bir kısmı İbn Abdi Rabbih el-Kebir'e, diğer bir kısmı da İbn Abdi Rabbih es-Sagir'e biat ettiler. Burada ihtilafın sebepleri konusunda çeşitli rivayetler gelmiştir. Birinci rivayette Katarî'nin adamlarından Benu Dabbe, Kirman Nahiyelerinden birinde görev yaparken yanlışlıkla bir adamı öldürmüştü. Haricîlerden bir grup bunu yapan kişiyi kendilerine vermesini Katarî'den istediler. Fakat Katarî bu adam için kısas gerekmediğini olayın hataen meydana geldiğini söyledi ve bunun üzerine adamlarından çoğu İbn Abdi Rabbih el-Kebir'e biat ettiler.¹¹⁰ Katarî, Kirman yakınlarında genel karargâhın bulunduğu Ciruft şehrini terk ederek Taberistan'a sığındı. Bu bölünmüşlük Mühelleb'in işlerini kolaylaştırdı. Diğer iki grubu ortadan kaldıran Sufyan b. Ebred el-Kelbi ordu Katarî'yi bir dağ geçidinde kuşatıp baskın yaptı. Atının altına düşen ve adamları tarafından terk edilen Katarî yerli bir kişi tarafından öldürülüp kesilen başı Kûfe'ye oradan da Şam'a gönderildi. Katarî'nin ölüm tarihiyle ilgili çelişkili bilgiler verilirken, 78/697'de öldürüldüğü ile ilgili rivayet daha doğrudur.¹¹¹ Katarî'nin öldürülmesi ile birlikte Ezrâkiler tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

3-Necde b. Âmir'in Faaliyetleri

Necde b. Âmir, Bekir İbn Vail soyunun Beni Hanife kabilesindedir. Yezid'in 64/683 yılında ölümünden sonra Yemâme'de isyan etti. Bahreyn'i merkez yaparak kendisine Emire'l-müminin denmesini sağlayıp Yemâme, Umman ve yakın bölgelere valiler gönderip buralarda beş yıl süre ile hüküm sürdü. Mekke'de Haricîlerin İbn Zübeyr'e biat etmesini sağlayan¹¹² Necde b.

¹⁰⁵ Taberi, *Tarih*, VII, 103; İbn Esir, *Kâmil*, IV, 391.

¹⁰⁶ İbn Esir, *Kâmil*, IV, 391.

¹⁰⁷ Taberi, *Tarih*, VII, 196; İbn Esir, *Kâmil*, IV, 437.

¹⁰⁸ Taberi, *Tarih*, VII, 196; İbn Esir, *Kâmil*, IV, 437.

¹⁰⁹ Tarih kitaplarında bu bölünme ile ilgili birbirinden çok farklı sebepler ve ihtimaller ileri sürülmüştür. Katarî'nin Kirman'ın bir bölgesine görevlendirdiği Mukatar'ın yanlışlıkla bir adam öldürdüğü ve Katarî'nin kısas için izin vermemesi ile çıkan ihtilaftan dolayı Haricîlerden bir kısmı Katarî'den ayrılarak İbn Abdi Rabbih el-Kebir'e biat etmişlerdir. Bunun yanında Haricîler arasında ihtilaf çıkmasının en büyük sebebinin Muhelleb'in faaliyetleri olduğu açıktır.

¹¹⁰ Taberi, *Tarih*, VIII, s.198-199, İbn Esir, *Kâmil*IV, s.438.

¹¹¹ Taberi, *Tarih*, VI, 308, 77/696 olduğunu belirtirken, Halife İbn Hayat, I, 356, ölüm tarihinin 78 olduğunu, Yakubi, II, 276 ise 79 tarihini ölüm tarihi olarak belirtmektedir.

¹¹² Taberi, *Tarih*, II, 401 vd 425.

Âmir¹¹³ Mekke kuşatmasının kaldırılmasından sonra Yemâme'ye geri dönen kişilere katılmamış İbn Ezrak ile beraber 64 yılında Basra'ya gelmişti. Onunla aynı fikirleri paylaşmadığını anlayınca kendisi için Basra'da kalmanın uygun olmayacağını düşünerek tekrar Yemâme'ye geri döndü.¹¹⁴ Buradaki Haricî grup ise Necde b. Âmir'in yokluğunda kendisinden daha iyi birini buldukları takdirde emirliği bırakma şartı ile Ebu Talut'u kendilerine emir seçmişlerdi. Ebu Talut 65 yılında liderlikten çekildi ve Necde b. Âmir'e tekrar halife sıfatıyla biat edildi.¹¹⁵ Kaynaklardaki bilgilere bakarak halifelik ve emirlik kavramlarının o günlerde Haricîlerin gündemlerinde olduğu düşünülebilir.

Necde b. Âmir, Nâfi b. el- Erzak'a mektup yazarak onun kaadeyi tekfir etmesini eleştirdi. Çocukların öldürülmesinin de yanlış olduğunu belirtip, onun emanetler konusundaki fikirlerinin de doğru olmadığını Kur'an ayetlerinden deliller getirerek eleştirdi. Nafi de yine aynı metotla görüşlerinin doğruluğunu savunup ona cevap verdi.¹¹⁶ Burada da gördüğümüz kadarıyla her iki tarafta görüşlerini çok açık bir şekilde ortaya koymuştur. Her iki fırkayı görüş olarak birbirinden ayıran fikirler mektuplarda mevcuttur.

Necde b. Âmir'in İbnü'l-Ezrak ile birlikte Basra'dan Mekke'ye geldiği veya oradan tekrar Basra'ya dönüp dönmediği tam olarak açıklanamamıştır.¹¹⁷ Necde b. Âmir kendisi için biat aldıktan sonra, Muaviye'nin Beni Hanife'den alarak el koyduğu bir yer olan Hadarim'e gitti.¹¹⁸ Orada Hadarim'e 64/684–85 tarihinde el koyarak adamları arasında paylaştırdı. Burada yapılacak tüm işleri ise kölelerin yapmasını istiyordu. Çünkü o adamlarının başka işlerle uğraşıp mücadeleden geri kalmalarını istemiyordu. Cebele'de İbnü'z-Zübeyr'e gönderilen bir Basra kervanına el koyarak adamları arasında malları da taksim etti.

Cebele'nin İbnü'z-Zübeyir ile aynı zamanda Emevilere karşı isyan ettiği için onunla görüşmelerde bulunduğu bunun içinde ona biat edeceği sanılmaktaydı.¹¹⁹ Etrafındaki kabilelerle olan mücadeleleri sonucunda taraftarlarının sayısını artıran Necde Yemâme'deki hâkimiyetinin ardından Bahreyn'e geçti. Bahreyn'de kendilerini daha iyi yöneteceğini düşünen Ezd kabilesinin desteğini aldı ve kendisine karşı çıkan kabilelere galip gelerek burada da hâkimiyetini sağladı.¹²⁰ Musab b. Zübeyir Abdullah b. Umey el-Leyli el-Averî komutasındaki bir ordu ile Bahreyn'de bir şehir olan Katif'te

¹¹³ Eş'ari, *Makalat*, s. 89; Şehristani, *Milel*, I, 122.

¹¹⁴ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 165.

¹¹⁵ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 166; Müberred, *el-Kâmil*, III, 285.

¹¹⁶ Mektupların Tam Metni için bkz. Taberi, *Tarih*, II, 402.

¹¹⁷ Belâzûrî, *Ensab*, I, 437.

¹¹⁸ Yemâmedeki bu yerde sayıları 4000'e ulaşan köleler ve insanların yaşadığı bir yerdi. Ebu Talut Muaviyenin askerlerine yenilince burada yaşamaya başlamıştı. (İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 201)

¹¹⁹ Taberi, *Tarih*, IV, 411.

¹²⁰ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 202.

Necdeyi gafil bir şekilde avlayarak mağlubiyete uğrattı. Bu yenilginin ardından kendisine bir çıkış yolu arayıp hâkimiyetini yaymak isteyen Necde, Atiyye b. Esved komutasında bir orduyu Uman'a gönderdi.¹²¹ Gönderilen bu ordu galip gelerek buraların hâkimiyetini ele aldı.

Necde San'a'ya giderek bey'at almış adamlarından Ebu Fudeyk'i de Hadramevt'e göndererek bölgenin zekâtını toplatmıştı.¹²² Hicaz bölgesine o zamanlar hakim olan Abdullah b. Zübeyir ile 68/688 veya 69/689 tarihinde anlaşarak taraftarlarıyla birlikte hacetmişti. Hacdan sonra Medine'ye gitmek istedi, fakat Medinelilerin kendisini şehre sokmama konusunda kararlı olduklarını duyunca Taife oradan da Bahreyn'e gitmiştir.

Aralarındaki çeşitli ihtilaflar nedeniyle Haricîler Necdeyi azlederek Ebu Fudeyk Abdullah b. Sevr'e biat ettiler.¹²³ Necde b. Âmir gizlenerek Temimli dayıları ile irtibata geçip oraya sığınmak istemişti. Ancak Ebu Fudeyk ve adamları 72/691-92 tarihinde onu gizlendiği yerde bularak öldürmüşlerdir.¹²⁴

4-Atiyye b. el-Esved el-Hanefi'nin Faaliyetleri

Atiyye b. Esved ed-Düveli Ateviyye kolunun reisi ve Haricîlerin önde gelen isimlerindedir. Beni Hanife kabilesine mensuptur. Sicistan ve Horasan'da Haricîliğin yayılması için büyük gayret göstermiştir. Yezid b. Muaviye zamanında Nâfi b. el-Ezrak ile birlikte Emevilere karşı isyan etti. Nâfi b. El-Ezrak'ın kendileri ile aynı görüşü paylaşıyorlar bile, Ezrâkilerin buldukları yere hicret etmeyip Emevilerin yönetimi altında yaşamayı kabul eden kişileri tekfir etmesi, muhaliflerinin kadın ve çocuklarını öldürmeyi helal sayması ile ilgili fikirlerine katılmadığı için ondan ayrılarak Yemâme'ye gitti. Burada Necde b. Âmir'e biat etti.

Necde, Musab b. Zübeyir'in Basra'ya gönderdiği ordunun komutanı olan İbn Umeyr'e yenildikten sonra, Atiyye b. Esved el-Hanefi komutasında Uman'a bir ordu gönderdi. Atiyye vali Abdullah b. Abbad'ı öldürüp, bölgeye hâkim olmuş ve yerine Ebu'l-Kasım lakaplı birini bırakarak oradan ayrılmıştı. Onun oradan ayrılmasından sonra Abbad'ın çocukları Sait ve Süleyman Umanlılarla beraber olup Ebu'l-Kasım'ı öldürdüler.¹²⁵

Kısa bir süre sonra Atiyye ile Necde b. Âmir arasında çıkan ihtilaf neticesinde Atiyye tekrar Uman'a döndü. Fakat orada hâkimiyetini yeniden kuramayınca oradan Kirman'a geçti. Atiyye ile Necde'nin arasına ihtilaf girmesinin sebebi ise Necde savaş için gönderdiği deniz birliğine karadakilerden daha fazla pay vermiş ve Atiyye bu olaya karşı çıkmıştı. Bu

¹²¹ Belâzûrî, *Ensab*, I, 577; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 203.

¹²² İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 203.

¹²³ Belâzûrî, *Ensab*, II, 38; İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, 205.

¹²⁴ İbnü'l-Esir, *Kâmil*, IV, s 205.

¹²⁵ Belâzûrî, *Ensab*, I, 577.

ve benzeri birkaç konuda görüş ayrılığına düşmeleri onların ayrı hareket etmelerine sebep olmuştur.¹²⁶

Ateviyyenin ciddi faaliyetlerinden biri olan kendi adına para bastırması meselesi üzerinde durmak gerekmektedir.¹²⁷ Numizmatik biliminin, tarihi seyrin aydınlatılmasında bize yardımcı olduğunu gördüğümüz George C. Miles'in "*Some New Light on The History of Kirman in the First Century of Hijrah*" adı altında kaleme aldığı makalesi konumuz açısından çok önemli bilgi ve belgeler içermektedir.

Makaleden anlaşıldığına göre Kirman'da bulunan darphane sadece Ateviyye tarafından kullanılmamış, bölgede hâkimiyet kuran bütün idareciler bu darphaneyi kullanarak para bastırmışlardır.¹²⁸ Bu bilgilerin çoğu British Museum'da JhonWalker tarafından (Numismatic) para bilimcileri ve tarihçilere sunulmuştur.¹²⁹ Bölgenin coğrafi konumu ve sosyo-politik yapısı gereği sık sık isyan ve istilalara sahne olduğu için ömürleri kısa süren bölgesel yöneticiler iş başına gelmiştir. Bu eyalete Araplar ilk olarak 17/638 yıllarında gelmişler ve 29/649–50 yıllarında fetihlere başlamışlardır.¹³⁰ Kirmanın başkenti ve en büyük kenti Sistan¹³¹ başkentleri olduğu bölgelerin isimleri ile aynı ismi taşıyan Bişadır kuzey doğudadır. Güneye bakan orta kısımlardaki Jirufa her ikisi de büyük sahranın kenarına yakın ve en doğudadır. Eyalet çok dağlık ve iklimi de çok kötü olduğu halde büyük bir ticaret potansiyeli taşıdığı ve daha sonrada hac rotaları için¹³² bayağı bir önem taşır.

Pehlevi darphanesinin işareti olan KRMAN ve bu ismin çeşitli versiyonları 58/677–78 tarihine kadar paraların üzerinde görülmez. Bununla birlikte Kirman ismi sadece Sasanî paralarında görülmediği için özellikle önemlidir.¹³³ "SI" basım işaretini taşıyan bilinen ilk para Sasanî parası Amerikan Nümizmatik Sosyete tarafından daha yeni bulunmuş olan ve yirmi dört tarihini taşıyan ve "Khosrau II" nin değiştirilemez ismini taşıyan anonim dirhemdir.

Aynı yılda 72/691–2 Atiyye b. Esved ed-Düveli adına bastırılan başka bir seriye Atiyye dirhemleri adı verildi¹³⁴. Genel görünüş ve ağırlık olarak bilinen Arap-Sasanî dirhemlerine benzemektedir. Bunun sebebi büyük ihtimalle çok önemli ve ayrı bir yeri olan kufic efsanesi "Bismillahivelüyyülemr" (sadece Atiyyenin paralarında olan Haricîler

¹²⁶ Taberi, *Tarih*, V, 566; Eş'ari, *Makalat*, I, 92-93; Şehristani, *Milel*, I, 23.

¹²⁷ Miles, *a.g.m.* s. 87.

¹²⁸ Miles, *a.g.m.* s. 88.

¹²⁹ Miles, *a.g.m.* s. 89.

¹³⁰ Miles, *a.g.m.* s. 91.

¹³¹ (persin Sirgan) (eyaletin batı kısmının ortalarında Fars sınırlarına yakın Sistan olayında olduğu gibi)

¹³² Pers körfezi Farslar, Sistan ve doğuda Hindistan ve kuzeyde Horasan arasında hac yolu olduğu için

¹³³ Miles, *a.g.m.* s 94.

¹³⁴ Milesa, *a.g.m.* s 99.

açısından önemi bulunan bir ifade) Atiyye adına bilinen tek basım Kirmandır. 72 den 76 yılına kadar her yıl basım örnekleri vardır.¹³⁵ Yazar Atiyye'nin Kirmandan çıkış tarihini tam olarak tespit edememiştir. Çünkü bu örneğin İstanbul'daki parçası okunamayacak durumda olduğu için 73 ya da 76 olarak okunabilir. Kattan b. Kabisa'yı 75 yılında (ya da 77 de) Fars Kirman valisi olarak yakaladığına dair raporlar vardır. Yazar madeni paraların varlığının çok geçici olması ve bu tür paralara bir daha rastlanmamış olması sebebiyle Atiyye'nin Kirmanda gerçek kontrolü kesinlikle sağlayamadığını söylemektedir.

Emevilerin son dönemlerinde Irak ve Cezîre bölgelerinden siyasi baskılar ile kaçan Haricî gruplar Horasan-Maveraünnehir bölgesine gittiler.¹³⁶ Bölgede bu fikirler tepki ile karşılanmayıp taraftar bulmuştu. Uzun yıllar destek görüp varlığını sürdürmesine yardımcı oldu. Bölgede ilk Haricî davetin Temim kabilesinden İbn Asım tarafından başlatıldığı rivayet edilmiştir.¹³⁷ Fars bölgesinde Mühellil b. Haruri liderliğinde gerçekleştirilen isyan Vali İsmail b. Ali tarafından bastırılmıştı. Bu çatışmada esir alınanların öldürülmesi teklifine karşı ehli kible olanların öldürülemeyeceğini belirterek onları hapsetti.¹³⁸ Çok kısa süren bu isyan aynı yıl sona erdi.¹³⁹

SONUÇ

Haricîliğin siyasi ve itikadi görüşlerinin hicri 64'lere doğru sistematik bir nitelik kazanmaya başladığını görmekteyiz. Bu tarihler, aynı zamanda, Haricîlerin çeşitli görüş ayrılıklarına düşerek, Ezârîka, Necedât, İbâdiye, Sufriyye gibi fırkalara ayrılmaya başladıklarının da tarihi olmaktadır. Bu tarihlerde Haricî fırkalar Basra'dan ve diğer merkezlerden hareketle daha uzak bölgeler olan Kirman, Horasan ve civar yerlerde tutunabilmek için faaliyetlerde bulunmuşlardır. Hatta Abbasi hareketinin başlangıç noktasında Haricîlerin faaliyetleri en etkin sebeplerdendir.

Horasan-Maveraünnehir'de Haricîliğin ilk planda yaygın hale gelmesi, bölgedeki siyasi otorite boşluğundan ve bu yerlerin merkezi yönetime uzak oluşundan kaynaklanmıştır. Haricîler Kirman darphanesini kullanarak belli dönemlerde kendi adlarına para bastırmışlardır. Bu gruplar bir süre sonra bölgedeki etkinliklerini tamamen kaybetmişlerdir. İbâdiye dışında günümüzde devam eden Haricî fırkası olmamasına rağmen Haricîlik, bir zihniyet olarak her toplumda tezahürleri görülebilen bir düşünce tarzıdır.

¹³⁵ Burada Yazar geniş bir değerlendirme yaparak paralarla ilgili ağırlık ve özelliklerini tanıtan bilgiler vermektedir. Miles *a.g.m.* s 96.

¹³⁶ Faruk Ömer, *Abbasiyyunvel-Evail*, C. I, s. 253-254, Beyrut 1930.I, 260.

¹³⁷ Belâzûri, *Futuh*, s. 566.

¹³⁸ Ya'kubi, *Tarih*, II, 383.

¹³⁹ Ya'kubi, *Tarih*, II, 383.

Müslümanlar arasında 37/654 yılında meydana gelen Sıffin savaşı, gerçekten pek çok yönü ile bir dönüm noktası olmuştur. Sıffin'den önce İslamiyet'in yayılmasında büyük kahramanlıklar gösteren kişiler bu savaştan sonra Haricîler adı altında uzun süre devam edecek olan iç karışıklıklar ve katliamların davetçisi olarak varlıklarını devam ettirdiler. Emeviler ise, hilafet adı altında kendi kabilevî hırsları ile bütün bölgelerde adeta bir iktidar kurma ve bunu kendi tebaasına karşı savaşarak varlığını sağlamlaştırma düşüncesi ile hareket edince, sadece yakın bölgelerdeki halk değil merkeze uzak yerlerdekilere de huzursuzluktan nasibini alıyordu. Emevilerin çok cizye almak amacıyla Horasan ve Türkistan halkının Müslüman olmasını önledikleri de kaynaklarda nakledilmektedir.

Haricîler ilk olarak 38/658'deki Nehrevan savaşında yenilgiye uğradıktan sonra doğuya doğru kaçarak önce İran'ın bazı bölgeleri daha sonra Horasan'a kadar ilerleyerek faaliyet alanını genişlettiler. Bölgedeki Haricî faaliyetler, Nâfi b. el-Ezrak'ın Basra'yı terk ederek beraberindeki kalabalık bir grupla Ehvaz'a çekilmesiyle başlamıştır. Nâfi b. el-Ezrak ile mücadele ise, Abdullah b. Zübeyr'in gönderdiği Mühelleb b. Ebi Sufra ile son bulmuştur. Katarî b. el-Fücâe ile Taberistan'ı ele geçiren Haricîler, bir takım çatışmalardan sonra daha da ilerledi. İbn Abdi Rabbih el-Kebir ve İbn Abdi Rabbih es-Sağir Kirman'ın belli bölgelerinde hâkimiyet kurdular. Katarî, İran topraklarında kaldı. Üçünün faaliyetlerine de, Mühelleb b. Ebi Sufra son verdi. Bölgedeki en etkili Haricî faaliyetlerden biri de, Necedât grubuna mensup Atıyye b. el-Esved el-Hanefî'nin liderliğindeki harekettir. Bu şahıs, 72/791'den sonra Kirman'ı ele geçirip yirmi yıla yakın burada hüküm sürmüştür. Hatta bu dönemde, Kirman darphanesini kullanarak adına para bastırmıştır. Yapılan saldırılar karşısında Sicistan'a sığınmak zorunda kalan fırka mensupları, bölgede etkili oldular. Öyle ki, Sistan, Horasan ve Kuhistanlı Haricîlerin büyük çoğunluğu Atıyyenin görüşlerini benimsedi. Bununla birlikte Haricî hareketin bütün temsilcileri Arap kökenli değildi. Halfiyye'nin lideri Galip b. Şazek Sicistanlıdır. Bölgede Şeyban b. Seleme Seâlibe grubundan olup, Ebu Müslim el-Horasani ile işbirliği yapmıştır. Bu fırka mensupları, Cürcan, Nesa ve Ermeniye'de kalmıştır. Haricîler Abdülmelik b. Mervan döneminde Emevilere karşı değişik bölgelerde farklı kişilerin liderliğinde isyanlara kalkıştılar. Onların Haccac b. Yusuf'un komutanlarından olan Mühelleb b. Ebi Sufra ile önemli mücadeleleri olmuştu. Velid b. Abdülmelik, Süleyman b. Abdülmelik ve Hişam b. Abdülmelik dönemlerinde sık sık Haricî isyan hareketlerinden söz etmek mümkündür. Son Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan döneminde Haricîlere uygulanan şiddet politikası onların hilafet merkezinden daha uzak noktalarda faaliyet göstermelerine neden olmuştur. Uman, Fars, Kirman, Sicistan, Kuzey Afrika ve Horasan bu tür hareketlerin rahatlıkla taraftar bulup devam etmesine zemin hazırlamıştır. İlk dönemlerde bedevi Arapların bir hareketi olan Haricîlik, Fars Kirman ve Sicistan bölgelerinde İranlı unsurların da kendisine katılmasına neden olmuştur. Emevi iktidarına karşı

çıkan Haricîler aynı şekilde ve aynı sebeplerle Abbasi yönetimine karşı da faaliyetlerine devam etmişlerdir. Çünkü Haricîlere göre Abbasiler de hilafeti gasbetmiş insanlardı. Abbasiler döneminde Acârîde fırkasına mensup Ebu Huzeyfe Hamza b. el-Edrek, Harun er-Reşid zamanında 179/796 yılında isyan ederek Sicistan ve Horasan'ı ele geçirmiştir. Bu isyan, uzun süre devam etti ve onun 216/832'deki ölümüne kadar bölgede kısmî hâkimiyet kurdu.

Haricî hareketler, doğuşu ve genel karakteristiği itibarı ile dîni bir takım delillendirmeler bulunmakla birlikte siyasi mülâhazaların temel teşkil ettiği hareketlerdir. Gerek İslam dışı kültürlerde gerekse Müslümanlar arasında radikal fikirler, siyasi buhranların arkasından bir çıkış yolu olarak görülmüş, ancak onlar da, toplumların problemlerini çözmede başarılı olamamıştır. Aksine bu fikirler, toplumlar tarafından tepkiyle karşılanmış ve uzun süre varlığını devam ettirememiştir.

KAYNAKLAR

- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelâmî Problemlere Etkileri*, İstanbul 1992.
- Akyol, Taha, *Haricîlik ve Şîa, İslam'da Devrimciliğin Sosyolojik Kaynakları*, İstanbul 1988.
- Atay Hüseyin, *Kur'an-I Kerim Ve Türkçe Anlamı*, Hazırlayan: Hüseyin Atay-Yaşar Kutluay D.İ.B. Yay, Ankara 1983.
- El-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed (429/1037), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara 1991.
- El-Belâzûrî, Ahmed b. Yahya b. Cabir El-Bağdâdî (279/892), *Ensabu'l-Eşraf*, I. Cilt, Thk: Muhammed Hamidullah, Mısır 1959. IV/2. Cilt, Thk: Max Schloessinger, Kudüs 1936. V. Cilt, Thk: S. D. F. Goitein, Kudüs 1936. Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab No:597-598.
- Cahız, Ebu Osman Amr b. Bahr, (255/869) *el-Beyan ve't-Tebyin*, Thk. Abdusselam M.Harun, Kahire 1948.
- Celi, Ahmed Muhammed Ahmed, *Dirase 'Ani'l-Fırak Fi Tarihi'l-Muslimin,el-Havaric Ve's-Şi'a*, 2. Baskı, Riyâd 1408/1988.
- Cubran Mes'ûd, *Er-Ra'id*, I-II, 5. Baskı, Beyrut 1986.
- Dineveri Ebu Hanife Ahmed b. Davud, (282/895) "*Ahbaru't-Tıval*" nşr. Abdulmun'ım Amir, Kahire 1960.
- Eş'ari, Ebu'l-Hasan 'Ali b. İsmâ'il (324/936), *Kitabu Makalati'l-İslamiyyin Ve İhtilafi'l-Musallin*, Thk: Hellmut Ritter, 3. Baskı, Weisbaden 1400/1980.
- Diveci, Sa'id, *Tarihu'l-Mavsıl*, Bağdat 1982.
- Faruk Ömer, *Abbasiyyunvel-Evail*, C. I, s. 253-254, Beyrut 1930.

- Bkz. Farhad Daftary, *Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Maverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler*, Çev: Mehmet Atalan, *Kelam Araştırmaları* 4:2 (2006) s.139-158.
- Fırlı, Ethem Ruhi, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983.
- ....., Hariciliğin Doğuşu, AÜİFD. Sy. XXIII, s. 243.
- İbn Ebi'l-Hadid, (655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belağa*, Thk: Heyet, I-V, Beyrut 1983.
- İbnu'l-Esir, 'İzzu'd-Din Ebu'l-Hasan 'Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed (630/1232), *El-Kâmil fi't-Tarih*, I-XII, Beyrut 1402/1982.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali B.Ahmed Ez-Zahiri(456/1063),*Kitabü'l-Fasl fi'l-Milel Ve'l-Ehva Ve'n-Nihal*, I-V, Mısır 1317/1321.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail (774/1372),*El-Bidaye Ve'n-Nihaye*, Thk: Ali Şiri, I-XIV, Beyrut 1408/1988.
- İbn Kuteybe, *El-İmame Ve's-Siyase*, Thk: Taha Muhammed Ez-Zeyni, Beyrut Trz. ...., *el-Maarif*, Nşr. M.i es-Savi, 2.baskı Beyrut 1970,
- İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerim (630/1322), *El-Kâmil fi't-Tarih*, I-IX, Mısır 1347-1357.
- İbn. Kesir, İmâduddin Ebü'l-Fida İsmail b. Ömer (774/1372), *El-Bidaye Ve'l-Nihaye*, I-XIV, Mısır Trz.
- İbn. Sa'd, Ebu Abdullah Muhammed (230/844), *El-Tabakatü'l-Kübrâ*, I-VIII, Beyrut 1985.
- İsfehani, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed(356/967), *Kitabu'l-Egani*,Thk:Abdullah Ali Mehenna, Samir Cabir, I-XXIV, Beyrut 1407/1986.
- Kavukçu, Fuat, *Emeviler Döneminde Harici Hareketleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Kutlu, Sönmez, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve tesirleri*, Ankara 2000.
- Kutluay, Yaşar, *İslâm Ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965.
- Mez Adam, *el-Hadaratü'l-İslamiyye fi Fikarni'r-Rabii'l-Hicri*, Terc, Abdu'l-Hadi Ebu Reyde, Beyrut, trz.
- Malati, Ebu'l-Huseyn Muhammed b. Ahmed b. 'Abdu'r-Rahman (377/987),*Et-Tenbihve'r-Redd 'Ala Ehli'l-Ehva' ve'l-Bida'*, Thk: Muhammed Zahid el-Kevseri, Bağdat 1388/1968.
- Mes'üdi, Ebu'l-Hasan'ali b. El-Huseyn b. 'Ali (346/957), *Murücu'z-Zeheb Ve Me'adinu'l-Cevher*, Nşr: Barbier De Meynard, Pavet De Courteille, I-IX, Paris 1861-1877.
- Miles, Gorge C, "*Some New Light On TheHistory Of Kirman In The First Centry Of Hijrah*" *The World Of İslam Studies İn Honour Of Philip K. Hitti*, Newyork 1960.
- Müberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezid (285/898), *El-Kâmil*,Thk: Muhammed Ebu Fadl İbrahim, Kahire Trz.

- Müberred, İmam Ebi'l-Abbas Muhammed İbn Yezid, *El-Kâmil*, Thk Muhammed Ahmet Ed-Dali, Lübnan 1986.
- Nüveyri, Şihabeddin Ahmed b. Abdulvehhab, *Nihayetü'l-Ereb fi Fununu'l-Edeb*, Thk, Ali Muhammed el-Becevi, Kahire, 1985.
- Onat, Hasan, *Emeviler Devri Şii Hareketleri Ve Günümüz Şiiliği*, Ankara 1993.
- Razi, Fahreddin, *İtikadatü'Fıraka'l-Müsliminve'l-Müşrikin*, Nşr: Ali Sami En-Neşşar, Beyrut 1402/1982.
- Şehristani, Ebu'l-Feth b. 'Abdu'l-Kerim b. Ebi Bekr Ahmed (548/1153), *El-Milel ve'n-Nihal*, Thk: Muhammed SeyyidKilani, I-II, Beyrut 1395/1975.
- Şemmahi, Ahmed b. Said b. Abdulvahid, (928/1522) "Kitabü's-Siyer", thk Ahmed b. Suud es-Siyabi, Oman, 1987.
- Şeşen, Ramazan, DİA, VII, 305.
- Taberi, EbüCa'fer Muhammed b. Cerir (310/922), *Tarihu'l-UmemVe'l-Mulük*, I-XIII, Beyrut 1407/1987.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. E. Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981.
- Wellhausen, Julius, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, (Çev. Fikret Işıltan), Ankara 1989.
- Wellhausen, *el-Havaric ve's-Şia*, trc, Abdurrahman Bedevi, Kuveyt 1978
- Yakubi, Ahmed b. Ebi Yakup b.Cafer B. Vehb(284/897), *Tarihu Yakubi*, I-II, BeyrutTrz.
- Yakut El-Hamevi, Şihabuddin Ebi Abdillan Yakut b. Abdillan,(626/1229),*MucemulBuldan*, I-V, Beyrut 1979-1986.